

Doelmatigheid zonder doel

werk van bOb van Reeth

BAKSTEEN

December 2004 nummer 43

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**INHOUDSELIJKE COÖRDINATIE
EN PRODUCTIE**

Hollander van der Mey / MS&L,
Voorburg

ART DIRECTION

Kicks, Voorschoten

VORMGEVING EN OPMAAK

Tigges, Voorburg

LITHOGRAFIE EN DRUK

Plantijn Casparie, Den Haag

REDACTIE-ADRES

Florijnweg 6
Postbus 153
6880 AD VELP (Gld.)
T +31 (0) 26 384 56 30
F + 31 (0) 26 384 56 31
E knb@knb-baksteen.nl
I www.knb-baksteen.nl

**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING**

richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 153, 6880 AD VELP (Gld.)

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution driemaal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur. Het wordt toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden, centrale en lagere overheidsinstellingen, aannemers (AVM- en BouwNed-leden), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en researchinstututen, (vak)pers en relaties van KNB. Copyright © 2004 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

Omslag: Kantoorgebouw Avertiëde

Foto: Reiner Lütwein

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. (077) 474 29 20

CRH Kleiwaren Beheer BV., Neer,
tel. (0475) 51 81 00

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. (0475) 59 16 66

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. (046) 437 28 28

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel (L.), tel. (077) 462 80 00

Kleiwarenfabriek Joosten Wesseem BV,
Wesseem, tel. (0475) 56 24 46

Kleiwarenfabriek De Bylandt BV,
Lobith-Tolkamer, tel. (0316) 56 62 33/
56 62 20

Kleiwarenfabriek De Waalwaard BV,
Dodewaard,
tel. (0488) 41 72 53/41 72 50

Daas Baksteen Zeddum bv, Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek

De Nijverheid B.V., Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek

De Vlijt B.V., Winterswijk,
tel. (0314) 65 16 44

Engels Helden BV, Helden-Panningen,
tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Helden BV,
Helden-Panningen,
tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Oeffelt BV,
Oeffelt, tel. (0485) 36 14 44

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. (0596) 62 48 48

HUWA B.V., Spijk,
tel. (0316) 56 64 00

HUWA baksteen, B.V. Steenfabriek
Huissenswaard, Angeren,
tel. (0316) 56 64 00

HUWA baksteen, B.V. Steenfabriek
Spijk, Spijk, tel. (0316) 56 64 00

'St. Joris' Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. (077) 474 01 00

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. (043) 347 83 33

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. (045) 541 12 22

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. (045) 524 43 21

B.V. Steenfabriek Randwijk anno
1839, Heteren, tel. (026) 472 23 89

Steenfabriek 'De Rijswaard' B.V., Aalst
(Gld.), tel. (0418) 55 22 21

Rodruza BV, Nijmegen,
tel. (024) 322 49 60

Rodruza – Steenfabriek Rossum BV,
Rossum (Gld.), tel. (024) 322 49 60

Rodruza – BV Steenfabriek 'De
Zandberg', Gendt,
tel. (024) 322 49 60

Steenindustrie Strating b.v., Oude
Pekela, tel. (0597) 61 39 20

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. (0487) 51 24 59

Vandersanden Nederland b.v.,
Hedikhuizen, tel. (0416) 66 13 93

Wienerberger Bricks B.V., Zaltbommel,
tel. (0418) 59 71 11

Wienerberger Steenfabriek Bommel,
Haalderen, tel. (0481) 46 39 24

Wienerberger Steenfabriek Daams,
Spijk, tel. (026) 339 91 11

Wienerberger Steenfabriek
Doonwerth, Doonwerth,
tel. (026) 339 91 11

Wienerberger Steenfabriek Erlecom,
Erlecom, tel. (024) 663 20 36

Wienerberger Steenfabriek Esbeek,
Esbeek, tel. (013) 516 92 03

Wienerberger Steenfabriek Haaften,
Haaften, tel. (0418) 59 73 01

Wienerberger Steenfabriek Heteren,
Heteren, tel. (026) 472 20 14

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
Oost, Pannerden, tel. (0316) 37 18 41

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
West, Pannerden, tel. (0316) 37 18 41

Wienerberger Steenfabriek Milsbeek,
Milsbeek, tel. (0485) 51 65 51

Wienerberger Steenfabriek Nuance,
Afferden (L.), tel. (0485) 53 12 36

Wienerberger Steenfabriek
Oosterhout, Oosterhout,
tel. (0162) 46 03 12

Wienerberger Poriso Brunssum,
Brunssum, tel. (0418) 59 71 11

Wienerberger Steenfabriek Rijssen,
Rijssen, tel. (0548) 51 25 92

Wienerberger Steenfabriek Roodvoet,
Rijswijk (Gld.), tel. (0345) 55 83 43

Wienerberger Steenfabriek Thorn,
Thorn, tel. (0475) 56 12 55

Wienerberger Steenfabriek
Timmermans, Elst (U.),
tel. (0318) 47 12 27

Wienerberger Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,
tel. (0488) 44 33 67

Redactioneel

Kantoorgebouw Averbode

Foto: Reiner Lautwein

Paradoxen en eigentijdse beelden

De beste gebouwen doorstaan de veranderingen die de tijd brengt. Ze zijn zó ontworpen dat ze nuttig blijven, ook al zijn de oorspronkelijke gebruikers verdwenen en behoeften gewijzigd. In het profiel van bOb van Reeth in dit nummer van Baksteen spreekt de Antwerpse architect zich met behulp van een paradox uit voor het veranderlijke karakter van een gebouw door het juist als onveranderlijk te ontwerpen. 'Doelmatig zijn zonder doel' noemt hij dat in het interview dat redacteur Jaap Huisman met hem had. Bij het begin van elk project vraagt Van Reeth zich af, wat de plek in kwestie wil worden en welk geheugen de plek heeft.

Dat plaatsen vervuld zijn van betekenissen en herinneringen - voor de één tastbaarder dan voor de ander - klinkt bijna nergens zo krachtig

door als in de autobiografische geschriften van de Belgische auteur Erik de Kuiper. In de serie 'Herhijzen' schrijft hij over de Normandische kustvilla's uit de late negentiende eeuw. Ze hebben één ding gemeen, herinnert De Kuiper zich, geen wil lijken op de ander. Pure badstadarchitectuur in eclectische stijl en met een eruptief materiaalgebruik, waaronder ook baksteen. En ook De Kuiper gebruikt een paradox om iets uit te leggen: omdat de villa's onderling zo verschillend zijn, zijn ze juist inwisselbaar. Ribbels, ornamenten, ronde lijnen, gebogen vlakken - in het werk van het bureau Kingma & Van Mameren wordt de expressie niet geschuwd. Baksteen biedt de twee compagnons van het bureau de mogelijkheid nieuwe kwaliteiten te ontwikkelen. Ze dromen over baksteenfineer.

4 OVER INTELLIGENTE RUINES EN GEBOUWEN ZONDER DOEL

door Jaap Huisman

Gebouwen moeten zich aan de tijden kunnen aanpassen. De beste nestelen zich moeiteloos en blijvend in het hart van steden.

bOb van Reeth, de meest bekende ontwerper van Architectenwerkgroep in Antwerpen, streeft naar doelmatig zijn zonder doel.

8 PORTRET: BOB VAN REETH

door Jaap Huisman

'Ik ben zoekende, dat is niet zo veranderd. Ik maak ook nog steeds hetzelfde, het ziet er alleen anders uit. De complexiteit heb ik wel losgelaten.'

12 STEDELIJKE VERNIEUWING VAN HET BLAAUWLAKEN BLOK

door Philip Spangenberg

Tussen de Warmoesstraat en de Oudezijds Voorburgwal bevindt zich een uit de middeleeuwen daterend blokje. Bij het renovatieplan, onder supervisie van bOb van Reeth en Soeters Eldonk Ponec, wordt nadrukkelijk onderzoek naar de bouw- en architectuurgeschiedenis van de plek betrokken.

16 HERKIJKEN

VILLA DES FLOTS, TROUVILLE

Schrijver en autobiograaf Erik de Kuiper

Hout, smeedijzer, glas, gehouwen steen, dakpannen en alles wat in de catalogus beschikbaar was aan bakstenen: de Normandische villa's uit de negentiende eeuw zijn een ode aan het ornament en een sublieme uitdrukking van burgerlijke uitzinnigheid.

18 DE INTRODUCTIE: DURVEN VERRASSINGEN TE BIEDEN - KINGMA & VAN MAMEREN

door Marina de Vries

Er is nog een cultuuromslag nodig, vinden architecten Wilma Kingma en Arnout van Mameren, om met baksteen echt eigentijdse beelden te creëren. Baksteen panelen of baksteenfineer, het zijn enkele voorbeelden van hun denken. Voor een project in Capelle a/d IJssel werd het baksteen ribbels.

22 HET UITZICHT

MasterClass Baksteen 2004

Op woensdag 8 december jl. vond de tweede MasterClass Baksteen plaats, met medewerking van bOb van Reeth en Christoph Kohl. Ruim 20 architecten volgden de inleidingen en namen deel aan een workshop over ontwerpen met baksteen.

22 TECHNISCHE RUBRIEK: CE MARKERING

Vanaf 1 maart 2006 mag de Metselbaksteen alleen nog verhandeld worden met CE markering en vervalt de NEN 2489. Ook de NEN-specificaties komen dan te vervallen. In deze aflevering een beschrijving van de verschillende producteigenschappen die voor CE markering door de fabrikant moeten worden opgegeven.

door Govert Koers

Maniplaats, Utrecht. Ontwerp 1994-1995, uitvoering 1996-1997

Foto: Luuk Kramer

‘Doelmatigheid zonder doel’

Foto: Reiner Lautwein

Van intelligente ruïnes en gebouwen zonder doel

**Bouwen, zo staat er in het 'manifest' van
de Architectenwerkgroep, de maatschap
waarvan b0b van Reeth deel uitmaakt,
is het maken van intelligente ruïnes.
Dat klinkt deconstructiever dan het is.
Ruïnes zijn in het gangbare taalgebruik
de verkommerde restanten van wat eens
architectuur was. Van Reeth daarentegen
denkt aan gebouwen die op voorhand
niet aan een functie moeten voldoen,
om ze pas op den duur tot klassiekers
te maken.**

ebouwen moeten vele generaties overleven, aan veranderende woonbehoeftes voldoen, nuttig, bruikbaar en geschikt blijven. De beste gebouwen doorstaan die veranderingen moeiteloos en hebben zich daardoor blijvend in het hart van de steden genesteld. Het specifieke gebruik is daarom voor Van Reeth ook niet het hoogste doel, want dat veronderstelt een korte termijnvisie, terwijl het Van Reeth en de zijnen om de culturele duurzaamheid is begonnen. Een gebouw moet het volgens die visie 400 jaar kunnen uithouden – en de geschiedenis leert dat het dan alleen nog door een watersnood, brand of aardbeving kan verdwijnen. Niet door sloop. Versteende programma's van eisen zijn voor een dergelijke opdracht belemmerend. Het gaat erom gebouwen te maken die onveranderlijk zijn omdat ze dan juist de verandering zullen stimuleren, is de paradoxale houding van AWG/ Van Reeth. In de woorden van Van Reeth: 'Je moet doelmatig zijn zonder doel. Zorgen dat de dingen gebruikt worden maar niet het gebruik zelf zijn, omdat dat ontwikkelingen fixeert.' Daarbij stelt AWG zich als doel dat de geest van de plek bepalend is voor het soort architectuur. Niet dat het Antwerpse bureau zich slaafs richt naar de context, het zoekt wel het specifieke,

een aanknopingspunt dat uiteindelijk leidt naar het 'natuurlijke gebouw'. Averbode, uit 1993, is daarvan een goed voorbeeld. Zoals wel vaker gebruikt Van Reeth daarvoor een oud aandoende steen – hij liet hem zelfs speciaal voor Averbode bakken – om aan te sluiten bij het bestaande abdijcomplex waarvan het kantoor deel ging uitmaken. Het resultaat is een 'schuurachtig' gebouw met een stevig mansardedak en muren van gerijpte steen, die zich voegt in de muur rondom de abdij. Alsof het kantoor van de uitgeverij er altijd al heeft gestaan, of beter gezegd, alsof de abdij zo na eeuwen zijn hof heeft gesloten.

'We zochten een steen die bij de sfeer van Averbode zou passen', legt Van Reeth uit, wat illustreert dat hij geen genoegen neemt met het bestaande aanbod. Zelfs in het interieur komt de steen terug, waardoor een serene, contemplatieve sfeer wordt opgeroepen. De stalen balustrades en de glazen traptreden completeren het strenge beeld. Waarom ziet het gebouw er zo uit, waarom is er voor zo'n simpele structuur gekozen, zijn de vragen die Van Reeth zichzelf stelt. Om daar het volgende antwoord op te geven: 'Bij het begin van elk project vraag je je af wat deze plek wil worden, wat de omgeving is en welk geheugen deze plek heeft. Dan kom je op de oplossing dat er bij de abdij een binnen en buiten is, en dat de dienstgebouwen deel uitmaakten van de abdijsmuur. Dat is dan ook de logische plaats voor een uitgeverij annex bibliotheek'

Architectuur is een doorlopend zoeken, is een ander adagium van AWG/bOb van Reeth. Letterlijk: 'We weten niet wat stedenbouw en architectuur zijn. We kunnen er alleen maar naar zoeken. Pas als je 'gezocht' hebt, kun je vinden. Ideale gebouwen komen dan in de ogen van Van Reeth (nog) niet voor. Daardoor is het oeuvre van Van Reeth's bureau een work in progress, een Unvollendete, dat de Belgische hoogleraar Geert Bekaert tot de conclusie bracht dat er geen duidelijke lijn in de architectuur zit. Het is zeer gevarieerd, nooit eenduidig en altijd verrassend. Dat heeft ook te maken met de opgaven. Ontwerpen in een binnenstedelijke context, zoals in de Mariaplaats (Utrecht), de Zuidpoort in Delft of het Blaauwklaken Blok in Amsterdam vraagt om een heel andere attitude dan het open veld. Met een pincet plantte Van Reeth woningen in de Nederlandse binnensteden, waarvoor de bouwers in Amsterdam niet eens konden terugvallen op vrachtwagen of hijskraan, zo compact is het Blaauwklaken Blok in het oudste deel van de stad. Onder de tabula rasa valt daarentegen het Java-eiland in Amsterdam, door Bekaert weggezet als een droevig resultaat, omdat architecten op een pathetische manier in het keurslijf van een stempel werden gedwongen en zo zichzelf moesten onderscheiden van hun collega's. Bekaert heeft hierin een punt: de woonblokken van Van Reeth zijn zijn minst sprekende, ze verdwijnen in het niet bij de expressieve naburige blokken. Sterker daarentegen is zijn crescent-achtige Sonnevile in Céramique in Maastricht, omdat hij daar een miniatuurstad kon bouwen met een statig hoofdgebouw dat als een Frans kasteel de vleugels en het binnenterrein omarmt.

Vlaams Administratief Centrum, Hasselt. Ontwerp 1997, uitvoering 2001-2004

Sonneville, Maastricht. Ontwerp 1994, uitvoering 1996-1998

Sporthal Lange Munte, Kortrijk. Ontwerp 1999-2000, uitvoering 2001-2003

Foto: Luuk Kramer

Het welslagen van een project staat of valt met de opdrachtgever, is de nuchtere werkbenadering van Van Reeth. Een belegger opereert weer anders dan een ontwikkelaar, de eerste omdat hij gevoel heeft voor het effect van de investering op lange termijn, de tweede die juist snel wil of moet scoren. Van Reeth kent als geen ander de verschillen tussen de Belgische en Nederlandse bouwpraktijk. Zijn het in België doorgaans de particulieren die opdrachten verstrekken, in Nederland zijn het de beleggers (de woningcorporaties) en de ontwikkelaars. Dat collectieve van Nederland bevalt hem, omdat dat de duurzaamheid garandeert en een cultureel besef stimuleert. Maar in Vlaanderen is er wel iets aan het veranderen. Hem werd gevraagd bouwmeester te worden. Hij sprong bij wijze van spreken in het diepe, omdat een overheidsbeleid voor architectuur niet bestond. Spaarzaam drongen buitenlandse architecten in de Belgische bouwpraktijk door, geleidelijk werden regels en afspraken van hun ondoorzichtigheid bevrijd. Na vier jaar bouwmeesterschap kan Van Reeth terugkijken op een mentaliteitsverandering: vooral lokale overheden zijn de kwaliteit van architectuur gaan herkennen, ze vragen om advies en durven het experiment aan.

Foto: Reiner Lautwein

Ook voor Van Reeth heeft dat een ommekeer bewerkstelligd. Hij heeft ingezien dat hij niet meer alleen vaandeldrager van het bureau kan zijn, dat zijn medevennoten ook hun talenten moeten kunnen uitbuiten. Van AWG/bOb Van Reeth is de naam dan ook veranderd in eenvoudigweg AWG met zelfstandige en zelfbewuste architecten die vaker dan voorheen noordwaarts trekken.

Want een groot deel van de opgave ligt in Nederland, in een plan voor de herstructurering van de boulevard in Zandvoort (waar de koningin van de badplaatsen in de woorden van Van Reeth tot leven gewekt kan worden) tot de problematische binnenstad van Venlo, een van de prikkelendste stedenbouwkundige opgaven in Nederland van dit moment. Een gebouw moet de victorie inluiden, de Commissaris van KCAP (zie Baksteen van september 2004), waarna een hele wijk moet volgen die nu ten prooi is aan speculatie, drugshandel en leegstand. De sociale inhoud, daar wijst de opdrachtgever ons op, zegt Van Reeth, en ook de gemeente is zich zeer bewust van de nood. Maar het is een illusie te denken dat de architectuur alles kan oplossen. De locatie heeft alles in zich om een succes te worden, omdat de Venlose binnenstad aan de westkant van de Maas ligt, maar de sleutel ligt in de culturele duurzaamheid, namelijk hoe iets te maken dat 400 jaar kan staan en de stad een geheugenlaag bijbrengt. Elementen in het werk van Van Reeth wijzen erop dat het kan. De stijlloosheid, bijvoorbeeld, die een zekere neutraliteit bewerkstelligt. De waarde daarvan wordt pas op termijn herkend.

Jaap Huisman

Foto: Luuk Krämer

'Ik maak

BOB VAN REETH GOMT MEER DAN DAT HIJ TEKENT:

nog steeds

hetzelfde,

het ziet

er alleen

anders uit.'

Vlaams bouwmeester bOb van Reeth bouwt veel in Nederland. Zijn eerste ontwerp, de Mariaplaats in Utrecht, sloeg zo aan, dat de telefoon bleef rinkelen. In Vlaanderen heeft hij de lokale overheid bewust gemaakt van de schoonheid van architectuur: er viel daar ontwikkelingswerk te verrichten. Als hij volgend jaar die functie neerlegt, kan hij terugkijken op een plezierige tijd waarin jonge en ook buitenlandse bureaus een kans kregen te bouwen. Wat hem opviel was dat mensen de kwaliteit herkenden, alleen niet in staat waren met goede ontwerpers in contact te treden. Een gesprek over de verschillende bouwculturen en over het verbod op witte steen in de natuur.

Hij lijkt niet weg te slaan uit verschillende Nederlandse (binnen)steden, de Vlaamse architect bOb van Reeth, lid van de Architectenwerkgroep in Antwerpen. Zijn gebouwen worden gesignaleerd in Delft (Zuidpoort), Dordrecht (Riedijkhaven), Utrecht (de Mariaplaats) of in Amsterdam (het Blaauwklaken Blok). Hij werkt aan stedenbouwkundige plannen in Venlo en Zandvoort. Hoe komt het dat hij in Nederland zo veelvuldig wordt gevraagd? 'Ons werk ligt voor negentig procent in Nederland, dat klopt, maar waarom? Ik heb er werkelijk geen antwoord op. Nederland is wel collectiever ingesteld dan België, dat helpt wel. We brengen misschien een ander geluid en ander stukje cultuur mee. Dat heb ik ook gemerkt als Vlaams bouwmeester. Zodra je

architecten uit andere landen inschakelt, krijg je vaak verrassende antwoorden. Ik weet nog dat er over de Mariaplaats gepubliceerd werd. Eigenlijk vind ik het een gewoon ding, maar de telefoon heeft een week lang niet stilgestaan.'

En zo is dat klaarblijkelijk gebleven. Er is, denkt hij, behoefte aan duurzame architectuur, zeker in binnenstedelijke gebieden. Bij duurzaam denkt hij aan een termijn van 400 jaar. 'Architectuur bestaat uit verschillende lagen. Eerst is er stedenbouw. Die hoort eeuwig te zijn. Het casco en de huid van een gebouw zouden het wat mij betreft 400 jaar moeten uithouden. Installaties en afwerking daarentegen nemen een kortere tijd in beslag. Hoe gaan we met die eerste twee lagen om, dat is voor mij een cruciale vraag. Dat besef

Foto: Luuk Kramer

Mariaplaats, Utrecht. Ontwerp 1994-1995, uitvoering 1996-1997

is in de opleiding nog niet doorgedrongen, merk ik.' Over de kwaliteit van de opleiding maakt hij zich ernstig zorgen. Twee jaar geeft hij nu les aan de TU Delft, in zijn ogen een van de vijf meest vooraanstaande universiteiten ter wereld. Uit piëteit wilde hij zijn mond niet opendoen, en nog formuleert hij zeer behoedzaam om zijn collega's niet voor het hoofd te stoten. 'Laat ik het algemeen zeggen. Het is zorgelijk dat stedenbouw, architectuur en bouwtechniek uit elkaar gehaald zijn, omdat we in deze tijd juist op zoek zijn naar integraal ontwerpen. Ik schrik ervan wat ik van de masters binnenkrijg. Ze laten het allemaal aan de computer over, hebben niet geleerd te tekenen, waardoor ze het vak niet beheersen. 'Juist op het integraal ontwerp heeft Van Reeth zich toegelegd. Hij heeft zich bekwaamd in stoelen en steden, bij wijze van spreken, en met zijn bouwmeesterschap heeft hij de Vlaamse overheden bewust gemaakt van architectonische kwaliteit. Als hij eind dit jaar vertrekt laat hij bijvoorbeeld een doorzichtige procedure bij de selectie van architecten achter – en een veel opener land. Er hebben zich bureaus uit binnen- en buitenland gemeld die anders nooit in aanmerking waren gekomen voor opdrachten van de overheid.

Intussen bloeit ook het werkerrein van AWG, zoals het bureau van Van Reeth tegenwoordig heet, in Nederland, met name in de oude stadscentra.

Wat is de bijzonderheid aan het werken in een historische omgeving? 'Het is veel makkelijker dan in de periferie, omdat je aanknopingspunten hebt. Ik stond jaren geleden in een weiland

in Leidsche Rijn, keek om me heen en dacht 'hier moet ik dus een centrum maken'. Er lag een stedenbouwkundig plan dat ik niet goed vond, omdat het te open was.' Hij maakt een gebaar met zijn armen. 'Een centrum moet juist omsloten zijn.'

Je collega-architecten Bruno Albert en Charles Vandenhove bouwen ook in Nederland. Wordt er in Vlaanderen bij de opleiding misschien een grotere gevoeligheid voor de historische stad bijgebracht? 'Je noemt drie mensen, mijzelf inclusief, van een generatie die tijdens onze studieperiode al het failliet van het modernisme heeft ervaren. We zijn opgeleid door professoren die epigonen waren van de modernisten, maar dat lang niet zo goed deden. Wat we leerden was een verwaterd soort functionalisme waarin je niet kunt geloven. Ik ben speciaal etymologie gaan studeren om te onderzoeken waar het allemaal vandaan komt. Op een gegeven moment heb ik in de jaren zestig besloten geen functies te benoemen maar werkwoorden, want wonen is een werkwoord. Dat bewustzijn klinkt nu misschien ouderwets, neem ik aan, maar was veertig jaar geleden nieuw.'

'Qua vormgeving was ik toen geïnteresseerd in de achterkant van België naar aanleiding van het boekje 'Het lelijkste land ter wereld'. Ik zei tegen de schrijver: 'dat klopt omdat de architecten de voorkant hebben ontworpen', terwijl de achterkant juist het werk van het publiek was, die er zo de poëzie van het verkeerd gebruik van hebben gemaakt. In die mentaliteit begin je zelf te zoeken, ontdek je bijvoorbeeld hoe in Ticino,

Zwitserland, de straat en het particulier terrein in elkaar overvloeien. Die ervaring is voor mij in de eerste periode geweldig van invloed geweest.'

In je gebouwen zie je een constante, de accentuering van het dak bijvoorbeeld, bijna altijd een puntdak. 'Dat was in het modernisme not done. Ik heb altijd beweerd dat het regenwater er dan makkelijker van kan afstromen. Maar het heeft ook te maken met een bepaalde typologie, dat is duidelijk.'

Werd je daarvoor niet verketterd? 'Nee, integendeel, ik heb nogal rap school gemaakt, tot mijn ergernis, omdat ik vond dat ik nog aan het zoeken was. Geert Bekaert, toen hoogleraar, vroeg me waarmee ik bezig was en of die voorbeelden niet aan de studenten getoond moesten worden. Ik vond het nog onrijpe projecten, maar hij keurde ze goed. Ik herinner me dat ik in 1963 mijn eerste deur maakte voor een juwelier hier om de hoek en daar steekbalken inzette die je ook in staldeuren tegenkomt, omdat ik bang was dat de deur misschien zou doorzakken. Vervolgens ging iedereen dat namaken, de diagonaal liefst in de verkeerde richting. Ik was met de poëzie van de achterkant bezig, maakte nog geen interessante architectuur, vond ik, en plotseling was ik vernaculair voordat ik wist wat dat woord betekende.'

Wat voor ontwikkeling heeft je architectuur doorgemaakt? 'Hoewel ik ben afgestudeerd in 1968, heb ik nog altijd het gevoel dat ik moet beginnen. Ik ben zoekende, dat is niet zo veranderd. Ik zeg altijd: ik maak nog steeds hetzelfde, het ziet er alleen anders uit. Wat wel een evolutie is, is het loslaten van de complexiteit. Ik dacht dat je de complexiteit in een gebouw zou kunnen vertalen, terwijl ik nu liever wil vereenvoudigen. Ik vind altijd dat ik meer kan gommen dan dat ik moet tekenen. Maar het weglaten moet wel zichtbaar zijn, omdat het anders alleen maar simpel is. Het sterkste voorbeeld in de kunst is de beeldhouwer Brancusi: wat die niet allemaal weggelaten heeft!'

Als je het hebt over het zoeken in de architectuur, naar welk ideaal streef je dan? 'Dat hangt er

van af, het verschilt van ontwerp tot ontwerp, en het is ook afhankelijk van de bouwheer, de opdrachtgever. In de jaren tachtig ontwierp ik twee huizen in Antwerpen, een voor Wil van Roosmalen aan de Schelde, en dit eigen huis aan de Paardenmarkt. Ze zijn zo verschillend, dat je niet zo gauw zou denken dat ze gelijktijdig ontstonden. De strategie van Van Roosmalen was om te laten zien wat voor een fantastische plek dat was, en het huis aan de Paardenmarkt kwam in de plaats van een pand dat stond te verkrotten. Het kreeg een voordeur als een knipoog naar de stad. In beide gevallen dachten we dat ze konden uitgroeien tot een fantastische plek. Dat is ook wel gebleken, want ze waren nog niet klaar of de prijs van de grond was vertienvoudigd!

Hoe bepaal je de keus bij de materialisering? 'Dat het baksteen wordt is voor mij evident. Het heeft iets degelijks en het zit in onze traditie. Je hebt de indruk dat het langer dan 400 jaar zal meegaan. Alleen als je het als bouwblad gebruikt, is het wel heel kort bij papier. Ik vind het interessant wat er in Duitsland gebeurt, waar men momenteel volle muren maakt.'

'Voor het Pakhuis Amerika aan de Oostelijke Handelskade in Amsterdam wilde ik per se een zwarte hard gebakken steen. Ja, hoe vind je zoiets? Je gaat op zoek, je pikt met je ogen. Dat is het prettige van het vak van architect: je bent constant aan het stelen. Je loopt rond, kunt van alles gebruiken en kijkt ernaar alsof je het zelf bedacht hebt. Het lijkt inderdaad wel op een dj die stukjes muziek verzamelt. Een zwarte steen vind ik zeker in de natuur te prefereren boven wit. Al die witte villa's in de natuur zijn verschrikkelijk, omdat ze altijd uit het groen te voorschijn springen. De boeren hebben niet voor niets hun schuren donkergrijs of zwart geteerd.'

'Maar meestal gebruik ik een rode steen, hoewel de bouwheer dat doorgaans bepaalt. In 1995 heb ik voor het eerst de stenen laten lijmen, in het Koning Boudewijnstadion in Brussel. We moesten een gat van tien meter hoog en veertig meter lang overspannen omdat de oude poort van het Heizelstadion gespaard moest blijven. Daar ligt een betonnen overspanning overheen die in een week tijd gebouwd moest worden. De muur zelf is een flinke jongen. Aanvankelijk

Foto: Luuk Kramer

Céramique

dacht ik aan prefab wanden, omdat je panelen dan van te voren kon lijmen en ze snel kon bevestigen. Men heeft er toen voor gekozen om het te metselen. Eerst stonden de metselaars nog met hun troffel in de hand, hoewel ze daar niets mee konden doen – en toch wilden ze het niet afgeven. Het blijven metselaars hè, ook al moeten ze nu lijmen. Het voordeel van verlijmen is dat wanneer de steen vocht opneemt, het dat ook weer moet afgeven, omdat de lijm gewoon waterdicht is. Het vocht zakt niet weg naar de volgende steenlaag. Elke steenlaag geeft haar eigen vocht af.'

Veel architecten hechten juist aan de voeg. 'In onze eerste projecten was die voeg belangrijk om de horizontale lijn te benadrukken door een schuin gestoken voeg, zoals Dudok ook deed. De verticale stootvoeg daarentegen maakten we glad, zodat je een doorlopende lijn kreeg. Je kunt ook variëren met kleuren, donkere voegen bij een lichte kleur steen zodat de gevel telkens verandert bij een verschillende lichtval. Waarom is lijm zo plezant? Het lijkt alsof de stenen zo op elkaar gestapeld zijn, waardoor je een monoliet krijgt. Dat trekt architecten aan, immers de mooiste wand is er een zonder ramen. Dat is een van de redenen waarom de architectuur in het zuiden zoveel sterker is dan in het noorden, omdat ze moeten proberen de zon buiten te houden, waardoor je die grote baksteen vlakken krijgt. Die verhouding tussen geslotenheid en opening is daar heel anders dan bij ons.'

Is dat ook de reden waarom je voor verticale ramen kiest? Liever dan stroken? 'Ja, dat heeft

daar ook mee te maken. We maken ook liever deuren dan ramen, die je helemaal kunt open slaan, waardoor je een soort Frans balkon krijgt. Dat beïnvloedt de geleding van de ruimte.'

En de positie van de ramen in de gevel, verdiept of juist gelijnd? 'Je kunt allerlei redenen hebben om een verdieping te maken omdat je dan een stuk zonwering hebt. Ik heb geen voorkeur. Als je wilt laten zien dat de massa massa is, is er een reden om het raam ver naar binnen te zetten. Soms wil je juist een geheel en leg je hem helemaal gelijk aan de gevel. Ik heb er altijd van gehouden dat in Nederland de ramen naar buiten toe opengingen, terwijl ze in België juist naar binnen openslaan. Het voordeel van de Nederlandse praktijk is dat je alles voor het raam kunt laten slaan, ook de vrouwentongen. Wat ik helemaal mooi vind, zijn de verticale schuiframen. Wat bouwmethodes betreft, hebben we echt een andere traditie. Dat je eerst de kozijnen plaatst voordat je gaat metselen, is bij ons ondenkbaar. Ik loop ook graag in het buitenland winkels binnen, om te kijken met welke materialen ze hebben gewerkt. Vroeger waren er grote verschillen, nu is het overal hetzelfde. Ook de verschillen tussen Nederland en België verdwijnen. De oppervlakte van een appartement in een gestapelde woning is bij ons beduidend groter. Het is wel aan het veranderen, maar het blijft raar. Als je de opdracht krijgt een loft in Amsterdam te maken van 85 vierkante meter, ga ik twijfelen. Was het 85 of 485 vierkante meter?'

Jaap Huisman

Het project 'Blaauwlaken Blok' is een kleinschalig stedelijk vernieuwingsproject in het oudste deel van de binnenstad van Amsterdam. Uitgangspunten voor de vernieuwing zijn het behoud van de complexe ruimtelijke structuur van het gebied en het waarborgen van de continuïteit in het gemengde gebruik. Kenmerkend voor het project is een grote mate van participatie van bewoners en gebruikers. Bij de stedelijke vernieuwing van het Blaauwlaken Blok staan twee thema's centraal:

Stedelijke vernieuwing van het Blaauwlaken Blok

het herstel van de rand van het bouwblok en de herinrichting van het binnenterrein. Beide hangen uiteraard nauw met elkaar samen.

BOUWBLOK

De partners in het project zijn, naast bewoners en gebruikers, de gemeente Amsterdam (eigenaar van grond en opstallen), Woonstichting De Key (fungerend projectontwikkelaar) en een team van architecten, waaronder bOb van Reeth. Het project wordt gefaseerd uitgevoerd. De eerste fase is zo goed als gereed.

Het projectgebied van het Blaauwlaken Blok omvat een bouwblok minus de percelen die in particulier bezit zijn. Als ruimtelijk kader voor het project fungeert evenwel het volledige bouwblok. Het maakt deel uit van de strook tussen de Warmoesstraat en de Oudezijds Voorburgwal. Het wordt aan de noordzijde

begrensd door de Sint Annenstraat en aan de zuidzijde door de Sint Jansstraat. Het blok vormt de overgang tussen twee zeer verschillende stedelijke milieus: het eigenlijke centrum van de stad nabij de Dam (zowel De Bijenkorf als Hotel Krasnapolsky zijn 'overburen') en de rosse buurt rondom de Oude Kerk.

De grondvorm van het blok is bij benadering een ruit, met zijden waarvan de lengte varieert tussen 110 en 125 m. De oppervlakte bedraagt ongeveer 1,2 ha. Is het blok aan de kant van de Warmoesstraat gesloten, aan de kant van de Oudezijds Voorburgwal bevindt zich een aantal openingen. Deze openingen geven toegang tot stegen die, evenwijdig aan de Sint Annenstraat en de Sint Jansstraat, in het bouwblok 'prikken': de Zwartlakensteeg, de Blaauwlakensteeg (waarvan de naam van het project is afgeleid), de Goijersteeg en de Leidekkersteeg. Aan de aanwezigheid van de stegen ontleent het blok zijn karakteristieke, kamvormige stedenbouwkundige structuur.

Circa 90% van het gebied is bebouwd. Zowel in de wijze van bebouwing als in de aard van de gebouwen zijn er grote verschillen, vooral tussen de rand en het binnenterrein. De randbebouwing, aan de straatzijde, staat 'strak' op de rooilijn en de hoogte ervan is het equivalent van drie

bouwlagen of meer. De bebouwing van het binnenterrein is veel willekeuriger geordend en in het algemeen tamelijk laag. Verschil is er ook tussen delen van het binnenterrein. Het westelijk deel, dat wordt gevormd door de achtererven van de huizen aan de Warmoesstraat, is vrijwel geheel 'overbouwd', met grote, loodsachtige opstallen, terwijl het oostelijk deel, dat wordt doorsneden door de stegen, een veel 'fijnkorreliger' structuur heeft. Verschillen zijn er voorts in de 'stijl' van de bebouwing, wat vooral is terug te voeren op de lange geschiedenis van het blok.

HISTORIE

De geschiedenis van het blok gaat terug tot de 13e eeuw. Het begin ervan valt samen met de opkomst van de nederzetting die als kiem van de stad Amsterdam fungeerde. Een interessant gegeven is dat het blok, alle ruimtelijke transformaties ten spijt, altijd is gekenmerkt door een sterk gemengd gebruik (wonen en werken).

WORDING (13E - 15E EEUW)

De eerste aanzet tot de stadsvorming van Amsterdam vond plaats door het oprichten van bebouwing ter plekke van de Amstelmond, en wel aan de landzijde van de dijken ter weerszijden van de rivier. Het tracé van de oostelijke dijk valt

samen met dat van de huidige Warmoesstraat en ook ter hoogte van het Blaauwklaken Blok verzezen in de 13e eeuw de eerste (houten) huizen.

In de 14e eeuw werd de nederzetting voor het eerst ruimtelijk gefixeerd - door de aanleg van wallen achter de dijken. De wal aan de oostzijde is de huidige Oudezijds Voorburgwal. De tussen de dijken en de wallen gelegen gronden werden uitgegeven als achtererven van de aan de dijk gelegen huizen. Tezelfdertijd werd het bouwen-op-rooilijn ingevoerd en werden dwarsstraten aangelegd. Zo werd de contour van het Blaauwklaken Blok vastgelegd.

Nog vóór het einde van de 14e eeuw verzezen de eerste huizen aan de dwarsstraten (de huidige

Sint Annenstraat en Sint Jansstraat) en, na splitsing van de achtererven, ook aan de walzijde van het blok. Om de huizen aan de dijk van een directe toegang tot de wal te verzekeren (met het oog op de aanvoer van goederen) werden paden vrijgehouden. Uit deze paden ontwikkelden zich de huidige stegen.

In het begin van de 15e eeuw begon de 'verstening' van het huizenbestand van de stad, een proces dat werd versneld door de grote stadsbrand die Amsterdam in 1452 trof. De oudste bouwdeelen die in het Blaauwklaken Blok worden aangetroffen dateren uit deze periode.

VERDICHTING (16E - 18E EEUW)

Tussen 1500 en 1600 vervijfvoudigde de bevolking van Amsterdam zich (van ca. 10.000 tot ca. 50.000 zielen). Aangezien de stadsuitleg geen gelijke tred hield met die bevolkingstoename, trad een proces van ruimtelijke verdichting op. Die verdichting manifesteerde zich ook in het Blaauwklaken Blok, met name in het oostelijk deel van het binnenterrein, waar ter weerszijden van de stegen talloze kleine huizen (met woningen en ateliers) werden gebouwd. Hiermee werd de basis gelegd voor de fijnkorrelige structuur van dit deel van het binnenterrein.

In deze periode werden de laatste houten huizen vervangen door stenen exemplaren, andere werden verbouwd en/of van een nieuwe voorgevel voorzien. Vele van de huidige monumenten in het blok hebben dan ook typische 17e- en 18e-eeuwse stijkenmerken.

SCHAALVERGROTING (19E - BEGIN 20E EEUW)

De opkomende industriële bedrijvigheid in de 19e eeuw transformeerde het Blaauwklaken Blok, vooral aan de kant van de Warmoesstraat. Percelen werden samengevoegd en de bestaande huizen werden ófwel verbouwd ófwel door nieuwbouw vervangen. Dit proces heeft tot in het begin van de 20ste eeuw zijn sporen nagelaten in de gevelwand aan de Warmoesstraat, die architectonisch uitermate gevarieerd is.

De ruimtelijke veranderingen stopten daar niet. Door ruimtegebrek voor productie-activiteiten en opslag werden de achtererven, die tot dan toe het karakter van tuinen hadden, volledig volgebouwd. Aldus kreeg het westelijk deel van het binnenterrein de structuur die het tot op heden heeft behouden.

De Woningwet uit 1901 maakte het mogelijk een groot aantal van de kleine huizen aan de stegen in het oostelijk deel van het binnenterrein van het blok af te breken. Voor een deel werd de vrijgekomen ruimte door een verdere uitbreiding van de achtererf-opstallen opgeslokt, waarbij de stegen werden ingekort. Meer naar de Oudezijds Voorburgwal toe ontstonden er 'duurzame' gaten in de ooit aaneengesloten wanden van de stegen.

VERVAL (NA 1950)

In de jaren '50 en '60 van de 20e eeuw verdween geleidelijk een groot deel van de bedrijvigheid uit het Blaauwklaken Blok. De leegstand die hierdoor ontstond, leidde een proces van verval in, wat

tot gevolg had dat ook de (boven)woningen werden verlaten. Geheel in de geest van de tijd – een ruimtelijk beleid gericht op sanering en cityvorming – werd overwogen het blok ‘met de grond gelijk te maken’ en ter plekke een grote parkeergarage te bouwen. De leegstaande panden werden echter gekraakt en in korte tijd veranderde het Blaauwlagen Blok in een verzamelplek voor kunstenaars die er de traditionele combinatie van wonen en werken nieuw leven inbliezen. Maar ondanks dit hergebruik eiste het achterstallig (groot) onderhoud zijn tol. Nadat in de jaren '80 de (gekraakte) panden weer eigendom van de gemeente werden, kon in de jaren '90 in samenwerking met bewoners en gebruikers een serieus begin worden gemaakt met de voorbereiding van het stedelijk vernieuwingsproject dat vanaf 2001 daadwerkelijk in uitvoering is en waarin sinds 2002 ook Woningstichting De Key participeert.

HERSTEL VAN DE RAND

Hoewel het herstel van de rand van het blok vooral een bouwkundige aangelegenheid is, heeft deze ingreep ook effecten op stedenbouwkundig niveau. Zo wordt door een verbetering van het aanzien van de straatwanden (én door een intensivering van het gebruik van de ruimten achter de gevels) ook het leefklimaat in de straten positief beïnvloed.

Bij het herstel van de rand spelen de bestaande panden een hoofdrol. Voor zover de bouwtechnische staat van deze redelijk tot goed

is, wordt volstaan met een grondige opknappbeurt. De meeste panden worden echter ingrijpend verbouwd, waarbij monumenten en monumentale onderdelen worden gerestaureerd. Slechts op beperkte schaal wordt nieuwbouw gerealiseerd – namelijk daar waar zich al gaten bevinden of de bouwtechnische staat van de bebouwing zó slecht is dat er moet worden gesloopt. Voor de nieuwbouw geldt dat deze qua bouwhoogte, geleding en materiaalgebruik zoveel mogelijk op de bestaande bebouwing aansluit.

Om de toegankelijkheid van het binnenterrein te vergroten, worden in de randbebouwing uitsparingen gecreëerd, waarvan sommige in de vorm van een ‘onderdoorgang’. Voorts wordt de relatie van de randbebouwing met het binnenterrein versterkt.

HERINRICHTING VAN HET BINNENTERREIN

De herinrichting van het binnenterrein is gericht op het creëren van meer open ruimte. Om dit te kunnen realiseren wordt een deel van de bebouwing gesloopt (dit betreft vooral opstallen op de achtererven van de Warmoesstraat), worden bestaande gaten in de bebouwing opengelegd en wordt de achterzijde van de bebouwing in de rand zoveel mogelijk ruimtelijk gedifferentieerd.

Het vertrekpunt voor de herinrichting zijn de bestaande stegen, die meer dan tot nu toe als de aders van het binnenterrein moeten gaan fungeren. Waar mogelijk worden de stegen verlengd en worden er meer verbindingen tussen deze en de straten rondom het blok tot stand gebracht. Ook worden hier en daar de stegen zodanig verwijd dat er op het binnenterrein hoven en pleinen ontstaan. Op de lange termijn zijn er dwarsverbindingen tussen de stegen voorzien.

Het gebruik van de stegen wordt geïntensifieerd door een deel van de woningen en de ateliers in de randbebouwing vanaf de achterzijde te ontsluiten. Voor de huizen op het binnenterrein, die altijd al via de stegen werden ontsloten, geldt hetzelfde als voor de panden in de rand van het blok: de meeste worden opgeknapt, in een enkel geval wordt na sloop nieuwbouw gerealiseerd.

Om redenen van sociale veiligheid blijft de afsluiting van de stegen gehandhaafd. Wél wordt naar maximale openheid gestreefd. Daarom

worden de bestaande en de nieuwe toegangen voorzien van transparante ‘poorten’.

UITVOERING

Het project ‘Blaauwlagen Blok’ wordt in drie fasen uitgevoerd. Daarvoor is het projectgebied opgesplitst in clusters. De eerste fase correspondeert met een cluster dat de twee deelgebieden aan de kant van de Sint Jansstraat omvat, met uitzondering van enkele panden aan de Oudezijds Voorburgwal. Het grote deelgebied aan de kant van de Sint Annenstraat is opgesplitst in twee clusters: één in de hoek van de Warmoesstraat en één in de hoek van de Oudezijds Voorburgwal. Het cluster in de hoek van de Warmoesstraat wordt in de tweede fase, dat in de hoek van de Oudezijds Voorburgwal in de derde fase uitgevoerd. Voor elk cluster is een afzonderlijk ontwerpteam geformeerd.

De eerste fase is, op de definitieve inrichting van de openbare ruimte op het binnenterrein na, gereed. Met de eerste voorbereidingen van de tweede fase is onlangs een begin gemaakt. Deze fase zal in 2006 worden afgerond. Aansluitend zal de derde fase worden gerealiseerd.

Philip Spangenberg

Op verzoek van de redactie kijken schrijvers opnieuw naar een opmerkelijk bakstenen gebouw.

Villa Des Flots, Trouville

De kinderen uit die jaren hadden een stuk droomspeelgoed; een soort speelgoed dat hevig werd begeerd, maar naar alle waarschijnlijkheid nooit zou worden verkregen. Tot mijn droomspeelgoed behoorde – hoewel begerenswaardig – niet de elektrische trein, noch meccano, maar een bouwdoos met ‘echte bakstenen’.

Nochtans waren het niet de in baksteen opgetrokken gebouwen die me in mijn omgeving, het Brusselse stadslandschap, troffen. Zulke gebouwen waren er wel, uiteraard, maar ze werden in mijn ervaring weggedrukt door andere. Voor mij waren dat er twee. Tussen de grote plaveien van arduinstein waaruit de bestrating van de trottoirs was vervaardigd, zag je gapingen en spleten die de meest merkwaardige patronen vertoonden. Bij regenachtig weer was de afgesleten arduinstein spiegelglad. Erg verleidelijk als glijbaan, maar moeders stem klonk vermanend: ‘Denk aan je schoenzolen!’ Het prettige glijden was verboden; in de plaats daarvan kwam het vervelende gevoel uit te glijden.

De andere steensoort die mijn verbeelding prikkelde was een gehouwen steen die mijn moeder plechtig en met veel bewondering ‘Pierre de France’ noemde. Het was een verweerde steen, donkergrijs en grijs, en ik kon niet begrijpen wat de bijzondere waarde ervan was. Maar mijn moeder riep regelmatig goedkeurend uit: ‘Een huis helemaal in Pierre de France opgetrokken!’ Pas toen ik in de jaren vijftig voor het eerst in Parijs was, besepte ik dat zich onder de laag stof en vervuiling, patina genaamd, een schitterende vanillekleurige steen verschool, die de perfecte ondergrond bleek te zijn voor het wisselende lichtspel van het Ile de France. (De toenmalige minister van Cultuur, André Malraux, was met zijn grote schoonmaakactie begonnen!)

Gek hoe, als je erover nadenkt, niet alleen geuren en kleuren, smaken en geluiden, maar ook bepaalde texturen tot het weefsel van de bijzonder prangende herinneringen gaan behoren.

Bakstenen hadden in deze herinneringen geen plaats. Dat kwam pas veel later – het was waarschijnlijk door mijn verblijf in Nederland (ik denk bijvoorbeeld

aan Groningen), dat ik geleidelijk aan ontdekte dat de saaiheid en voorspelbaarheid van de baksteen niets te maken hadden met het materiaal zelf, maar met het verbeeldingsloze gebruik ervan. Ik zag immers in de Nederlandse steden, dat je met baksteen de grilligste patronen, de opmerkelijkste bouwkundige dingen kon realiseren zonder aan de behoefte van degelijkheid en zakelijkheid te kort te doen.

De villa's aan de Normandische kust spreken een totaal andere taal. Ze pronken of vlakbij het strand, of verspreid in de duinen, of verder van de kust gelegen op heuveltjes verborgen in bossages. De Normandische villa's uit de negentiende eeuw hebben één ding gemeen: geen wil lijken op een ander; ze bekrachtigen luidruchtig hun individualiteit door soms de meest grillige bouw. We staan hier voor de zogenaamde badstadarchitectuur in eclectische stijl. Niet alleen de stijl is eclectisch te noemen, ook het gebruik van de materialen. De villa's wedijveren met elkaar wie de meest uiteenlopende bouwmaterialen kan verwerken: hout, (smeed)ijzer, glas, gehouwen steen, dakpannen van de meest diverse soort, en alles wat er in de catalogus beschikbaar is aan bakstenen, al dan niet in schitterende tinten geglazuurd. En dat allemaal in een enkel gebouw samengeperst. Het is de overwinning van het ornament.

Het heeft bijna geen zin om hier een keuze te maken: omdat ze zo verschillend zijn, zijn deze villa's juist inwisselbaar. Ze getuigen alle van eenzelfde principe: burgerlijke uitzinnigheid. Eigenlijk zijn het ‘follies’, maar follies waarin je wel degelijk (goed!) kunt wonen. Wonen zoals redelijke burgerlijke gezinnen dat verlangden tijdens hun verblijf aan de kust.

Feit is dat je de klassieke esthetische criteria overboord moet zetten. Maar dat is niet moeilijk, want wat hieruit spreekt is een mateloos plezier, het genot van het bouwen om het bouwen. (Zoals je l'art pour l'art hebt.) Bakstenen

VILLA
DES FLOTS

worden hier niet gebruikt als bouwelement, maar eerder als invulelement, ingekaderd door houten raamwerken of omlijstingen van gehouwen steen (Pierre de France!). Er spreekt een agressieve frivoliteit uit, een kinderlijk gevoel voor de gekke inval, en hun wankel evenwicht is duidelijk maar schijn.

Met deze extreme voorbeelden voor ogen ontdek je hier het wezenlijke van de baksteen: steen na steen door de handen van de metselaar geplaatst, met de geduldige ijver van de vakman gezet, blijft elke muur van baksteen de sporen bewaren van zijn opbouw. Het proces blijft zichtbaar in het eindresultaat. Wat een wonder!

Nog steeds verbaast het me dat je 's ochtends een stapel stenen aantreft, en na een paar uur zoiets zichtbaar wordt als: een muur! Je ziet het onder je ogen gebeuren; en uit de afgewerkte, opgebouwde muur lees je de gang van het bouwen dat eraan vooraf is gegaan. Dit werd gebouwd; dat zie je, zegt een bakstenen muur.

Onlangs organiseerde mijn bouwmarkt een spaaractie van een, voor mij, heel bijzonder soort. Bij een aantal punten kon je bouwdozen aanschaffen, gevuld met kleine speelgoed-bakstenen. Waaruit kinderen dan gebouwen kunnen optrekken. In mijn tijd hadden die bakstenen nog dopjes, waarmee je ze aan elkaar kon vastklinken. Nu was er 'echte' specie en een minitroffel aan toegevoegd. Ik heb gespaard en een paar dozen aan kinderen van vrienden cadeau gedaan.

En zoals de metselaar, schrijft de schrijver, woord na woord, zin na zin, zijn tekst. En kijk, de pagina is reeds vol!

Eric de Kuyper

Foto's: Jean-François Rouzier

Durven verrassen te b

Ook Vinex-huizen en -wijken moeten herkenbaarheid en intimiteit uitstralen, vindt het Schiedamse architectenatelier Kingma & Van Mameren. In de strijd met de anonimiteit maken zij veelvuldig gebruik van ronde lijnen, gebogen vlakken en plastische vormen. Steeds vaker kiezen zij voor baksteen, liefst eigentijds toegepast, zoals bij de gelijkde gevels in 't Zandrak, Capelle a/d IJssel.

uifwoningen, brugwoningen, boogappartementen, krabwoningen. De werktitels waarmee de huizen van het acht jaar geleden opgerichte bureau van Wilma Kingma (1961) en Arnout van Mameren (1959) zijn getooid, spreken boekdelen. De architecten, gevestigd in een door de tijd aangetast modernistisch onderkomen in de haven van Schiedam, hebben een hekel aan rechttoe rechtaan. Plastisch noemen zij hun werk, om verwarring met de organische, op antroposofische voet geschoolde architectuur te voorkomen.

Ze houden van een specifiek, uitgesproken gebaar en willen de ruimtelijke ervaring van de traditionele stad op een hedendaagse wijze vertalen naar de Vinex, zonder in nostalgie te vervallen. Met ronde lijnen, gebogen vlakken en plastische vormen is meer levendigheid te bereiken, legt Van Mameren uit. 'Rechte straten zijn overzichtelijk. Je gaat naar het einde en weet wat je

Groothavenland IJburg, Amsterdam

singen eden

Appartementengebouw Onyx in woonhaven 't Zandrak te Capelle a/d IJssel

Vaar gerust eens binnen naar enkele
ligplaatsen te koop

Foto's: Janne Schrijver

Groothaveneiland IJburg, Amsterdam

Groothaveneiland IJburg, Amsterdam

te wachten staat. Wij willen dat huizen en wijken meer te bieden hebben: geborgenheid, samenhang. Ruimtes moeten vloeiend en zacht in elkaar overlopen, maar ook een scala aan verrassingen bieden.' Kingma vindt het bovenal belangrijk om je te kunnen oriënteren in de stad: 'We werken graag met objectmatige vormen, omdat daar een soort herkenbaarheid in zit.' Expressieve gevels versterken de vorm.

Inmiddels hebben ze tal van woningen op hun naam staan, van Nieuw-Sloten tot IJburg en Amersfoort. Niet altijd werkten ze puur in baksteen. Vooral in het begin experimenteerden ze met hout, zink en stuc. Totdat ze ontdekten hoe dat materiaal in de loop van de tijd verouderd en verrommelt: 'Het verweert op een nare manier', zegt Van Mameren. 'Mensen schilderen hout in de meest gruwelijke kleuren over', vult Kingma aan. Sowieso is het aspect van duurzaamheid voor hen steeds belangrijker geworden. Van Mameren: 'Je hebt als architect een verantwoordelijkheid naar de openbare omgeving. Met metselwerk heb je die garantie, dat gaat honderd jaar mee.'

Niet alleen de duurzaamheid leidde tot een voorkeur voor baksteen. Ook de sterk toegenomen mogelijkheden spraken hen aan, vertelt Kingma. 'Er is de laatste jaren sprake van een enorme vermeerdering in kleur, textuur, vorm, manier van gebruik. Natuurlijk kun je je beperken tot het traditionele halfsteensverbandje, maar dat is al zo vaak gedaan. Wij vinden het leuk om te experimenteren met textuur, ornamenten en accenten, net als vroeger, maar dan vertaald naar het nu.' Met als gevolg: rondlopend metselwerk,

Groothaveneiland IJburg, Amsterdam

haarscherpe hoeken, hellende vlakken, bont metselwerk, diepe insnedes, ornamenten en subtiele stenen omlijstingen rond enorme ramen.

De eerste keer dat ze een ornament bedachten, ligt nog vers in het geheugen. In Heerhugowaard wilden ze door middel van bakstenen rozetten verfijning en herkenbaarheid brengen in een tamelijk lang en saai blok met goedkope woningen. Het was niet eenvoudig om de opdrachtgever en de metselaars te overtuigen. Steen voor steen heeft het bureau uitgezocht hoe het gelegd moest worden. Uiteindelijk vonden de metselaars het geweldig om hun vakmanschap te tonen.

In 't Zandrak, Capelle a/d IJssel, is onlangs een opmerkelijk appartementengebouw van het bureau opgeleverd. Het hoge, strakke bouwwerk oogt als twee in elkaar verstrengelde schepen en staat prominent in een bocht van de Hollandsche IJssel, een werkrivier met getij. In antwoord op de stroeve omgeving, door Kingma & Van Mameren getransformeerd tot woonlocatie met 145 woningen en een jachthaven, moest het appartementengebouw stoer, stevig en expressief zijn. In eerste instantie zou het in glas worden uitgevoerd, maar dat bleek te kostbaar. Het werd baksteen, zwart en glimmend in lichtgekromde gevels die ogen als ribbeltjeskarton.

Na veel heen en weer gepraat met de fabrikant is gekozen voor een gewoon formaat steen met

een speciale vorm, vertelt Kingma. 'We wilden ribbels in het gebouw, net als in het glas, omdat het licht dan zo mooi langs de wanden strijkt. Dat bleek alleen mogelijk met in vorm gebakken stenen die, in tweeën gebroken, om en om met gewone stenen zijn verwerkt. Zo ontstonden die ribbels.'

Al snel werd duidelijk dat metselen onmogelijk was. Het voegen van de gevels was door de ribbels te gecompliceerd. Dus werd gekozen voor lijmen, een methode die jaren geleden voor het eerst werd toegepast door de Vlaamse bouwmeester bOb van Reeth bij het Koning Boudewijnstadion in Brussel en sindsdien nauwelijks heeft schoolgemaakt. Er kleven inderdaad nadelen aan, zegt Kingma, waarvan de hogere kostenpost niet de onbelangrijkste is. Gelijmde gevels hebben meer steen en minder voeg, bovendien kunnen per dag minder stenen worden weggezet. Ook zijn er praktische bezwaren: afwijkingen in de maat van de steen en een onzorgvuldige manier van stenen neerleggen zorgen onmiddellijk voor een chaotische aanblik. En het regelmatig verstopt raken van de spuitmond van het lijmpistool leidt tot irritatie en vertraging.

Maar dan heb je ook wat. Lijmen, waarbij de steen om de zoveel meter met staal aan de betonhuid wordt gehecht, is volgens de architecten weliswaar duurder, maar ook veel sterker dan gewoon metselwerk. Het geeft een verbluffend mooie textuur, vindt Kingma. 'De voeg is vijf mm, dat is extreem dun, daardoor zie je veel meer steen en is de steen ook tactieler. Bovendien ben je je uitwas kwijt. Op die zwarte steen was dat dodelijk geweest.' Wat Van Mameren belangrijk vindt: 'Het ziet er niet uit alsof er ouwerwets stenen zijn gestapeld. Het ziet eruit als een keramische gevel. Dat geeft een prettig eigentijds beeld.'

Marina de Vries

Groothaveniland IJburg, Amsterdam

Groothaveniland IJburg, Amsterdam

Groothaveniland IJburg, Amsterdam

Detail woning gebouw Kroeteneiland in Haagsche Beemden, Breda

2e MasterClass Baksteen op 8 december 2004

Op woensdag 8 december jl. vond in Grand Hotel Karel V te Utrecht de MasterClass Baksteen 2004 plaats. In de ochtend verzorgden de architecten bOb van Reeth (Architectenwerkgroep uit Antwerpen) en Christoph Kohl (Krier & Kohl Architekten uit Berlijn) inleidingen rondom het thema de traditie van de Nederlandse baksteenarchitectuur. Na een tussenprogramma onder leiding van Jaap Huisman over de vernieuwing van de baksteentraditie, leidden de twee technisch adviseurs van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) een workshop over ontwerpen en detailleren met baksteen.

GUNSTIGE KOSTPRIJS

Christoph Kohl nam in zijn inleiding de opmerkelijke verschillen tussen de toepassing van baksteen in Nederland en Duitsland als uitgangspunt. Volgens de Berlijnse architect staat de kostprijs van baksteen in zijn vaderland het vaak niet toe het als materiaal voor woningbouwprojecten te kiezen. 'Nederland,' zei Kohl 'is voor mij een soort eldorado, omdat er niet alleen een rijke baksteentraditie bestaat om uit te putten, maar de kostprijs maakt het ook mogelijk het materiaal vaak toe te passen.'

bOb van Reeth liet via een presentatie van het werk van zijn bureau zien, hoe hij de 'evidente keuze voor baksteen' verwerkt tot projecten waarvoor de Antwerpse architect de paradox 'doelmatigheid zonder doel' formuleerde. Van Reeth zei dat baksteen in onze traditie zit. De toepassing alleen als bouwblad beschouwde hij echter als erg vereenvoudigd. Grappig genoeg verwees hij juist naar de praktijk in Duitsland waar momenteel volle muren worden gemaakt met baksteen.

GOEDE DETAILLERING VOORWAARDE

De workshop in de middag onder leiding van Govert Koers en Hugo Spielman, beiden technisch adviseur bij KNB, had een reeks nieuwe trends in baksteen als vertrekpunt, zoals baksteen daken, plafonds, vlakke gevels, bol metselwerk en hellend metselwerk. Daarvoor werd geput uit de typen vragen die KNB vanuit architectenbureaus bereiken over de juiste manier om nieuwe ontwerpen in baksteen te realiseren. Koers ging daarbij specifiek in op hoe dergelijke toepassingen technisch geslaagd kunnen worden uitgevoerd. Spielman behandelde de technische kant van goed detailleren en dilateren. Zijn stelling was dat alleen een goede detaillering het architectonisch ontwerp kan laten slagen, vooral op de lange termijn. Aan de hand van vooraf ingestuurde vragen van de deelnemers werden tot slot een aantal kenmerkende ontwerpaspecten ter plekke behandeld door de twee technisch adviseurs.

BETROUWBAAR BAKSTEEN

De MasterClass Baksteen is een programmalijn van het kennisprogramma Betrouwbaar Baksteen, waarmee KNB in 2003 van start is gegaan. Doelstelling van de MasterClass Baksteen is het verhogen van de kennis en het inzicht in het goed ontwerpen met baksteen door het uitnodigen van vooraanstaande buitenlandse architecten en het uitwisselen van relevante ervaringen uit de praktijk. De MasterClass Baksteen is primair gericht op jongere architecten bij Nederlandse bureaus. Meer informatie over de kennisfunctie van KNB is te vinden op www.betrouwbaarbaksteen.nl

Na herhaaldelijk uitstel mag Metselbaksteen per 1 maart 2005 verhandeld worden met CE markering. Na een overgangperiode van precies een jaar mag Metselbaksteen per 1 maart 2006 alleen nog verhandeld worden met CE markering en vervalt de NEN 2489. De NEN specificaties komen daarmee te vervallen. De CE verklaring kent niet langer de toepassingsklassen zoals in tabel 3 van NEN 2489. Daarnaast wordt niets gezegd over visuele aspecten zoals beschadigingen en kromming. Via aanpassing van de BRL 1007, de grondslag voor het KOMO certificaat, zullen deze aspecten worden geregeld om geschillen met de klant te voorkomen en als hulpmiddel bij het maken van een goede steenkeuze. Aanpassing van de BRL is momenteel in voorbereiding. Hierna volgt kort een beschrijving van de verschillende producteigenschappen die voor CE markering door de fabrikant moeten worden opgegeven. De in rood aangegeven delen worden via beproeving vastgesteld. De zwarte tekstdelen zullen vrijwel altijd standaard zijn.

De druksterkte van een metselsteen is afhankelijk van de proefstukgrootte. Daarom moet de proefstukgrootte worden opgegeven of de genormaliseerde druksterkte. Dat is de druksterkte van een steen met afmetingen 100 x 100 x 100. Dit kan aan de hand van tabel A1 uit EN 772-1 worden bepaald.

Vormstabiliteit/Vochtexpansie is de mate waarin een metselsteen onder invloed van water uitzet. Nagenoeg alle baksteenproducten veranderen vrijwel niet in volume door vochtschommelingen. Alleen in landen waar wettelijke eisen gelden voor deze eigenschap moet de vochtexpansie worden bepaald.

Hechtsterkte van mortel aan steen is afhankelijk van veel factoren. Daarom mag nu een (lage) waarde volgens EN 998-2 tabel C worden opgegeven. Als geen test wordt uitgevoerd is dat

0,15 N/mm² voor metselmortel en 0,30 N/mm² voor lijm mortel. Als in incidentele gevallen hogere waarden benodigd zijn, dan wordt dit middels beproeving door de mortelleverancier opgegeven.

Gehalte actieve oplosbare zouten. Voor Nederlandse baksteen zal meestal S2 kunnen worden opgegeven. Dat wil zeggen dat minder dan 0,06 massa % Na⁺ en K⁺ en minder dan 0,03 massa % Mg⁺ zouten in de baksteen zit. Werkende zouten zijn zouten die onder invloed van vocht door kristalvorming kunnen uitzetten met als gevolg schade aan de steen. De waarde S2 is de beste waarde die kan worden opgegeven.

Brandgedrag: De Nederlandse baksteen kan zonder testen worden ingedeeld in klasse A1. Dat wil zeggen dat baksteen zelf niet brandbaar is en dat geen giftige gassen vrijkomen.

Wateropneming: Dat is de hoeveelheid water die een gedroogde baksteen kan opnemen na 24 uur onderdompeling in water. In tegenstelling tot het gebruikelijke volumepercentage, wordt nu het percentage water in massa procenten gegeven. Daardoor wordt een lager percentage water berekend.

Maattolerantie: De gemiddelde maat mag in de praktijk een factor T1, T2 of Tm afwijken van de opgegeven gemiddelde maat.

Maatspreiding: De maat tussen de kleinste en grootste steen uit een partij (random 10 monsters uit partij) mag niet groter zijn dan de opgegeven maatspreiding.

Bruto volumieke massa: Van een product moet de bruto volumieke massa worden opgegeven. Deze schommelt voor de in Nederland gangbare gevelmetselbaksteen tussen de circa 1700 en 2100 kg/m³.

Daarnaast moet de spreiding worden opgegeven D1 = 10% en D2 = 5% of Dm (Dm is een kleinere of grotere spreiding opgegeven door de fabrikant). De gemiddelde volumieke massa mag niet meer afwijken dan de opgegeven D1, D2 of Dm van de opgegeven waarde. Deze waarden zijn onder andere nodig voor het inzicht in de geluidisolatie en in de brandwerendheid van een muur.

De warmtegeleidbaarheid en de dampdoorlatendheid kunnen worden ontleend aan tabellen uit de EN 1745.

De vorstbestandheid wordt bepaald volgens de testmethoden geldig in het land waarvoor de stenen bestemd zijn. Dat betekent voor Nederland dat de vorstbestandheid bepaald wordt volgens de BRL 1007 of NEN 2872.

Maattolerantie:

T1: ± 0,40 √ nominale maat mm of 3mm afhankelijk welke de grootste is

T2: ± 0,25 √ nominale maat mm of 2 mm afhankelijk wat het grootste is

of Tm: een afwijking in mm gedeclareerd door de fabrikant (mag ruimer of nauwer zijn dan de andere categorieën)

Maatspreiding:

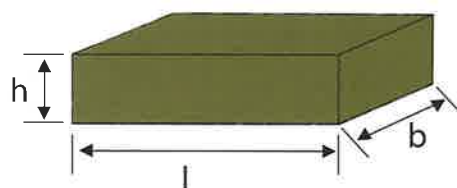
R1: 0,6 √ nominale maat mm

R2: 0,3 √ nominale maat mm

of Rm: een maatspreiding in mm gedeclareerd door de fabrikant (kan ruimer of nauwer zijn dan de andere categorieën)

Hiernaast wordt een voorbeeld gegeven van een CE verklaring zoals die er voor de meeste baksteenproducten in Nederland uit kan zien.

Govert Koers

 01234
Ieder Willekeurig Bedrijf B.V., Postbus 21, 1050 AA ..... NEDERLAND 02 01234/CPD/00234
NEN-EN 771-1
Categorie I, HD, 210-100-50 mm (l x b x h)
Handvorm metselbaksteen
Druksterkte: gemiddeld 35 N/mm ² (loodrecht op de zool) (Categorie I) (afmetingen proefstuk)
Vormstabiliteit: vochtexpansie: NPD
Hechtsterkte: vaste waarde 0,15 (N/mm ²)
Gehalte actieve oplosbare zouten: S2
Brandgedrag: Euroklasse A1
Wateropneming: 17% m/m
Dampdoorlatendheid: 50/100 (tabel)
Toegestane maatafwijkingen:
Gemiddelde maat: T2
Maatspreiding: R2
Bruto volumieke massa: 1900 (D1=10% kg/m ³)
Verschijningsvorm: zoals in bijgevoegde tekening
Equivalentente warmtegeleidbaarheid: 0,53/0,60 W/mK (λ10, droog) (tabel)
Duurzaamheid tegen vorst-dooi:
F2: klasse D voor Nederland
Gevaarlijke stoffen: NPD

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Kijk verder op www.knb-baksteen.nl

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation driemaal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.